

О.В. Колибенко

## УКРАЇНСЬКА СПАДЩИНА ГНАТА СТЕЛЛЕЦЬКОГО

---

Археолог, спелеолог та музеєзнавець Г.Я. Стеллецький сорок років присвятив пошукам бібліотеки Івана Грозного. У статті розглянуто його діяльність на території України у 1918—1923 рр.

**К л ю ч о в і с л о в а:** Г.Я. Стеллецький, археологічні пам'ятки, Лубенський краєзнавчий музей, ВУАК.

Серед діячів української археології та музейної справи 20-х рр. ХХ ст. особливе місце належить Гнату Яковичу Стеллецькому. На відміну від багатьох українських археологів та музеєзнавців тієї доби, його ім'я було повернуто із забуття значно раніше, ніж кінець 80-х рр. ХХ ст. — ще на початку 60-х рр. Сталося це, очевидно, у зв'язку із значним суспільним резонансом, який викликали в атмосфері «хрущовської відлиги» науково-популярна книга Р.Т. Пересветова «Тайны выцветших строк» (1961 р., перевидання 1970 р.) [Пересветов, 1970] та публікації в центральній газеті «Неделя» (1962 р.) окремих розділів з неопублікованої на той час книги Г.Я. Стеллецького про пошуки бібліотеки Івана Грозного.

Нечисленні на сьогодні публікації, у яких висвітлена багатогранна діяльність цієї непересічної особистості, відображають як широту його наукових зацікавлень, так і неоднозначну оцінку його внеску у дослідження археологічної спадщини — від «подвижника» до «шкідника». Так, на думку Б.С. Ванцака та О.Б. Супруненка, «нам, сьогоднішнім, гріх було б забути «фанатичного й невтихомирного» Гната Яковича Стеллецького, який своєю діяльністю ніби завершив певний історичний цикл археолого-краєзнавчих розшуків на Лубенщині і

Полтавщині Г.С. Кир'якова, Ф.І. Камінського, К.М. Скаржинської. Теперішньому часові теж, ой, як потрібні подвижники, і їм є кого брати за взірець» [Ванцак, Супруненко, 1995, с. 82]. Зовсім іншої думки дотримується московський дослідник, археолог Л.А. Беляев: «В большинстве своем члены «Старой Москвы» имели к археологии мало отношения, а те, что как будто считали себя, среди прочего, археологами, — такие, например, как И.Я. Стеллецкий, — принесли ей больше вреда, чем пользы» [Беляев, 2011, с. 46—47].

Однією з перших наукових публікацій про Г.Я. Стеллецького є невелика замітка Б.С. Ванцака, надрукована у тезах доповідей та повідомлень другого обласного науково-практичного семінару «Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины» під промовистою назвою: «И.Я. Стеллецкий: археолог, историк, романтик» [Ванцак, 1989].

У 1993 р. у видавництві «Московский рабочий» вийшла друком книга Г.Я. Стеллецького «Мертвые книги в московском тайнике», де оповідалось про історію бібліотеки Івана Грозного та її пошуки. Книга містила передмову Т. Белоусової [Белоусова, 1993] та післямову А. Амосова [Амосов, 1993], у яких названі автори окреслювали основні віхи його життєвого шляху, акцентуючи увагу читачів на головній справі його життя — пошуку бібліотеки Івана Грозного. Цьому ж присвячено й ще одну книгу Г.Я. Стеллецького «Поиски библиотеки Ивана Грозного», видану в Москві у 1999 р. [Стеллецкий, 1999].

Наступною працею про Г.Я. Стеллецького є один із розділів цитованої вище невеликої монографії Б.С. Ванцака і О.Б. Супруненка, що висвітлює життєвий і творчий шлях кращих

представників Лубенського осередку археологічного збиральництва кінця XIX — початку XX ст. Ця робота містить низку цікавих архівних документів про діяльність Г.Я. Стеллецького, опублікованих уперше [Ванцак, Супруненко, 1995, с. 71—82, 103—107].

У іншій своїй монографії, характеризуючи археологічну діяльність Лубенського музею К.М. Скаржинської, О.Б. Супруненко дає коротку характеристику пам'яткоохоронної та музейної роботи і археологічних досліджень Г.Я. Стеллецького, проведених ним на Полтавщині [Супруненко, 2000, с. 55, 203, 240, 256].

Кілька близьких за змістом публікацій про археологічні дослідження Г.Я. Стеллецького у с. Суботіві на Чигиринщині опублікувала Н.В. Кукса [Кукса, 2001; 2002а; 2002б; 2002в]. У одній з її публікацій було вміщено малюнок Г.Я. Стеллецького — «план поховання Богдана Хмельницького» [Кукса, 2002б, с. 17], вперше оприлюднений друком у невеличкій замітці О.В. Сидоренка і А.О. Супруненко [Сидоренко, Супруненко, 2001].

Звернення до мережі Інтернет показало, що інформація про Г.Я. Стеллецького знаходиться там не лише у «Вікіпедії», але й на численних сайтах типу «Старинная Москва», сайтах спелеологів, диггерів тощо [Проклятые сокровища; Тайники и рудники; Игнатий Стеллецкий]. Крім того, у 2008 р. ТК «Цивилізація НЭО» було знято й продемонстровано на 1 каналі Російського телебачення (ОРТ) документальний фільм «Игнатий Стеллецкий» у серії «Генни и злодеи XX века» [Игнатий Стеллецкий: Док. фильм]. Наявна на цих сайтах інформація про Г.Я. Стеллецького перегукується з анотацією до названого фільму й зображує його таким собі «гуру» підземників («воинствующий подземник»), «першим російським диггером» у сучасному розумінні цього слова: «Игнатий Яковлевич Стеллецкий, историк, археолог, первый отечественный спелеолог (пещеровед), всю свою жизнь был одержим одной идеей, всю жизнь он посвятил ее осуществлению. Сорок лет он искал библиотеку Ивана Грозного [Генни и злодеи].»

Практично нічого про «український» період активної діяльності Г.Я. Стеллецького (1918—1923 рр.) названі джерела не повідомляють. Як правило вони містять два стандартних речення: «После начала Октябрьской революции и Гражданской войны, Стеллецкий оказался в Украине. С 1918 года он — профессор Украинского университета в Киеве, где читает курс археологии» [Стеллецкий, Игнатий Яковлевич].

Зрозуміло, що насправді фонд Г.Я. Стеллецького (ф. 823) у Російському державному архіві літератури та мистецтва (РГАЛИ) містить значно більше інформації про його діяльність в Україні. В усякому випадку, серед його паперів там зберігаються й близько двадцяти

автобіографій та автобібліографій за 1918—1948 рр., спогади під українською назвою «Мої шукання», датовані 1934—1948 рр., а також щоденники за 1917—1949 рр. та маса інших документів (статті, лекції, нариси, записні книжки, листи) [Стеллецкий И.Я. Краткий обзор архивного фонда РГАЛИ].

Отже, спробуємо визначити місце Г.Я. Стеллецького у розвитку вітчизняної археології та музеєзнавства, скориставшись у якості джерел опублікованими та неопублікованими документами з Наукового архіву Інституту археології НАН України та Лубенського краєзнавчого музею.

Як уже зазначалося, збереглося досить багато автобіографій Г.Я. Стеллецького. Власноручно переписану копію однієї з них, датовану 21 листопада 1923 р., надіслала з Москви у 1951 р. на прохання директора Лубенського краєзнавчого музею В. Буніної друга дружина Г.Я. Стеллецького М.М. Ісаєвич. Ця копія автобіографії, як і лист М.М. Ісаєвич до В. Буніної, датований 20 березня 1951 р., та доповідь на тему: «Кем был И.Я. Стеллецкий», прочитана на присвяченому його пам'яті засіданні, зберігаються у фондах Лубенського краєзнавчого музею (копії названих документів надав нам, на наше прохання, полтавський науковець В. Подрига, за що ми висловлюємо йому щиро подяку).

Отже, як свідчать ці документи, Гнат Якович Стеллецкий народився 3 лютого (29 січня за ст. стилем) 1878 р. в с. Григорівка Олександрівського повіту Катеринославської губ. (нині — Запорізького р-ну Запорізької обл.) у духовній сім'ї. Ще у дитинстві разом з батьками переїхав у с. Балаклію Зміївського повіту Харківської губ. (нині м. Балаклія, районний центр Харківської обл.). Початкову освіту отримав у селі, середню — в Харкові, вищу — у Київській духовній академії, яку закінчив у 1905 р., захистивши дисертацію на перший учений ступінь. Після закінчення духовної академії Г.Я. Стеллецький був призначений викладачем історії та географії у російсько-арабську семінарію в Палестині. На одному кораблі з ним туди ж пливла й вихованка Лубенської жіночої гімназії та історичного відділу Одеських жіночих педагогічних курсів Ганна Супруненко — його майбутня дружина, яка мала викладати у м. Латгалії російську мову [Ванцак, Супруненко, 1995, с. 73]. Як свідчить у своїй автобіографії Г.Я. Стеллецький, «з р.1905 мандрував з науковою метою по Близькому Сходові: Балканах, Єгипту, Сирії й М.Азии, при чому біля двох років прожив в Назареті та Єрусалимі, уважно студіюючи з осібно печерний світ» [ЛКМ, № 2424/1, 2 арк.]. Про цей же період у його житті М.М. Ісаєвич так написала у своїй доповіді: «Окончив ученье, он устремился в Палестину, как к источнику древностей, обильному многочисленными подземными тайнами. Там он произвел много

исследований, отыскал таинственную крепость — пещеру Иотапаты, связанную с Иосифом Флавием, которую много ученых искали и не могли найти, пещеру Адуламы, столь же таинственную и труднодоступную.

В процессе этих работ он вполне осознал себя природным археологом-подземником» [ЛКМ, № 2424/1, 5 арк. 1].

Повернувшись у 1907 р. до Росії, Г.Я. Стеллецький вступив на навчання до новоствореного Московського Археологічного Інституту, який закінчив у 1910 р. зі званням ученого археолога. У ньому ж він невдовзі став професором та дійсним членом Інституту, читав лекції по археології Сходу.

Ще у 1908 р. Г.Я. Стеллецький був прийнятий на службу до Московського архіву міністерства юстиції, де, окрім офіційних канцелярських обов'язків, займався збиранням інформації про пам'ятки старовини з території усїєї Російської імперії. Одночасно, він брав участь у Археологічних з'їздах та проводив розкопки. В автобіографії він пише, що «для Чернігівського провадив розкопки по дорученню і на кошти Д.Я. Самоквасова, могильників і городища в м. Снітині на Лубенщині, у р. 1908; для Новгородського з'їзду, по дорученню Моск. Археол. Тов-ва, на цвинтарі Київо-Софійського Собору і замку Вишневецького в м. Лубнях; для Псковського з'їзду — який не відбувся, — досліджував Прибалтику на кошти Моск. Археол. Т-ва» [ЛКМ, № 2424/1, арк. 1].

Перша світова війна негативно вплинула на проведення археологічних досліджень у європейській частині Російської імперії, однак не завадила Г.Я. Стеллецькому продовжити свої археологічно-спелеологічні розшуки в іншому регіоні. Навіть навпаки — він скористався своєю участю у ній для вивчення печерного світу Закавказзя: «На прикінці 1916 добровольцем, з науковою метою, подався до Кавказу, де Головним Управлінням завойованих країн Туреччини в Тіфлісі був запрошений на посаду археолога, з дорученням утворити археологічну експедицію в прифронтівій смузі Трапезунд — Багдад. Але встиг я пройти лише турецьку Вірменію, тримаючись слідів «Десяти тисяч» Ксенофонта: Трапезунд — Болібурт — Гепір — Ерзерум — Карс — Александрополь — Каракілісса — Мелаперт — Муш — Бітіяс» [Там само].

Експедиція закінчилась на початку 1918 р., коли Г.Я. Стеллецький переїхав до Києва, де влітку того року читав лекції з археології України на курсах для вчителів середніх шкіл (очевидно, саме ці курси й називались «Українським народним університетом»). Пізніше він «зайняв посаду у Відділі охорони старовини й провадив тут розкопки печер на Звіринцю од Управління по забудованню Київа та його околиць. Тоді ж таки, сукупно з небіжчиком археологом А.Д. Ертелем, досліджував під-

земелля, мамутів та числені дюнові стоянки на околицях Київа» [Там само].

Дружина Г.Я. Стеллецького — Г.В. Супруненко, яка теж закінчила Московський Археологічний Інститут (1914 р.), ще у 1916 р. повернулася з Москви до Лубен, де працювала вчителькою у приватній гімназії О.М. Клімової. У 1918 р. вона працювала у шкільній управі, потім завідувала дитбудинком у с. Снітин на Лубенщині, викладала на курсах ліквідації неписьменності для червоноармійців, учительувала у сільських школах [Ванцак, Супруненко, 1995, с. 74—75]. На початку 1920 р. до Лубен з Києва переїхав і Г.Я. Стеллецький, де очолив заснований ним же ще 1 серпня 1918 р. «Український народний музей». Цей період свого життя він так описав у своїй автобіографії: «Об'їхав і описав усі панські руїни Лубенщини й зібрав з недобитків та недогарків досить великий для повітового міста музей. За 3½ роки праці на Лубенщині за підтримкою й на кошти Соввлadı, провадив розкопки замку Вишневецького, розкопки могильників, городищ, майданів і таємничого схову в с. Хелепцях. Об'їшов майже усі села, в яких прочитав двадцять п'ять лекцій на тему про історичні новини України й про місцеву старовину. Заснував по селах низку аматорських гуртків охорони старовини й занотував місцезнаходження дванадцяти мамутів Лубенщини. Здобуті колекції передав по акту до ЛубнарМузею, в серпні 1923 р.» [ЛКМ, № 2424/1, арк. 2].

Взагалі, лубенський період діяльності Г.Я. Стеллецького досить детально відображений у документах НА ІА НАНУ. Це, в основному, листи, прохання та звіти про наукову роботу, надіслані Г.Я. Стеллецьким до УАН і ВУАК у період з 23.07.1921 р. по 8.08.1922 р. Навіть зважаючи на односторонній та дещо суб'єктивний характер цих документів (всі вони написані власною рукою Г.Я. Стеллецького), все ж необхідно визнати, що наявна у них інформація підтверджує надзвичайну енергійність і невгамовний характер цього дослідника, його намагання охопити пам'яткоохоронною роботою широкі верстви населення, талант популяризатора історичних знань, значний внесок у врятування багатьох історичних пам'яток та музейних цінностей.

Першим з цих документів є лист Г.Я. Стеллецького до УАН від 23 липня 1921 р., в якому він пише: «Вважаючи на командіровку, одержану мною од Академії наук у 1919 р. за для досліду й охорони старовини на Полтавщині, мушу довести до відома Академії, що за цей термін мною засновано і відчинено на Лубенщині (у Лубнях): 1) Українського історичного музею (відчинена досі «Лубенська Галерія мистецтва»), 2) чотири філії музею, 3) центральний архів Лубенщини, 4) наукову бібліотеку, 5) Укр. Т-во охорони пам'яток старовини Лубенщини, 6) Археологічно-мистецький

гурток, і, вкупі з М.М. Павловим-Сільванським, 7) Комітет Науки та Культури на Лубнях і 8) філію Наукового Т-ва у Києві, що зараз при Академії Наук. Три секції — іст-філ, соц.-економ. і природнича — заклали собою перший семестр Лубенського університету. Іст.-археол. курси, під орудою Т-ва охорони, утворили екскурсію на могилу Шевченка, про наукові наслідки якої я зараз читаю ціл лекцій в Селбудинку.

Таким чином, як Київщина у 1919 р., так Полтавщина у 1920 р., простудійовані мною з боку старовини наочно. На черзі — дослідження пам'яток старовини Білорусії й Волині, для чого гадаю скористуватися двохмісячним відпуском.

Українську ж Академію Наук прохаю взяти, як і раніш, під свою егіду мої наукові досліди і дати відповідну наукову командіровку до Білорусії й Волині» [НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 3, арк. 154—154 зв.].

Через три дні (26 липня 1921 р.) Г.Я. Стеллецький звертається до УАН як голова Українського Товариства по дослідванню й охороні пам'яток старовини та мистецтва на Лубнях, завідувач Лубенським музеєм, вчений археолог з таким проханням: «Додаючи при цьому звіт про діяльність Лубенських наукових установ за рр. 1920—21 щиро прохаю Академію звернути свою високу увагу й прийняти під свій авторитетний протекторат цей науковий вогник життя Лубенщини, без чого, за можливим від'їздом головних діячів, він може цілковито завмерти.

Крім того, прохаю Укр. Академію Наук допомогти мені в моєму науковому завданню: зібрати як найбільше матеріалів по археології України шляхом особистих екскурсій і роз'їздів по її території й за для цього дати мені наукову командіровку на Білорусію й Волинь.

Нарешті, прохаю Академію зглянутись на мою посилену діяльність на користь рідної історії та археології й оказати моральну підтримку, удостоївши високої чести — звання члена-кореспондента Укр. Академії Наук» [НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 3, арк. 192—192 зв.].

До цього прохання Г.Я. Стеллецький додав «Звіт про діяльність наукових установ м. Лубень на Полтавщині», у якому зазначив, що 1 серпня 1918 р. у м. Лубнях було засновано музей, фундатором якого був вчений археолог Гнат Якович Стеллецький, який на той час перебував на службі у ВУКОПИС. Коли на початку 1920 р. Г.Я. Стеллецький повернувся до Лубен, він очолив цей музей, який з цього моменту став осередком діяльності місцевих культурно-наукових сил: «Перш за все при музеї заснувалося «Українське Т-во охорони й дослідження пам'яток старовини й мистецтва на Лубнях», статута якого було затверджено без жадних перешкод. Т-во зробилось десницею

музея, стягаючи до нього, безпосередньо і через своїх членів та агентів, речі й книжки зо всіх поруйнованих місцевостей та садіб повіту». Згідно зі звітом, протягом літа 1920-го р. було обстежено зруйновані чи пограбовані садиби практично усіх лубенських поміщиків, список яких Г.Я. Стеллецький наводить у звіті. У результаті в Лубнях склався досить великий як для повітового міста музей («Лубенський Український історичний музей») з такими відділами: археологічним, історичним, побутовим, галереєю образотворчого мистецтва, бібліотекою з археографічним відділом та центральним архівом Лубенщини. 1 лютого 1921 р. архів відокремився у самостійну установу, те ж саме відбулося й з бібліотекою. Однак, незабаром музей було перенесено з просторого приміщення колишньої чоловічої гімназії до менш зручного — колишнього повітового земства, хоч Г.Я. Стеллецький і намагався чинити супротив та писав клопотання до голови ВУЦ-ВК Г.І. Петровського. Однак це не допомогло, і музей виселили, щоб розмістити в цьому приміщенні госпіталь для червоноармійців [НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 3, арк. 182—186; Ванцак, Супруненко, 1995, с. 79—80].

Незважаючи на це уже в червні 1921 р. було складено каталог музею й запрацювала «Лубенська галерія мистецтва». Ще раніше, на початку 1921 р., було відкрито міську філію музею — «Кірьяковський музей на Плотенцях», завідувачкою якого стала М.М. Ісаєвич, у майбутньому — друга дружина Г.Я. Стеллецького. Крім того, на кошти здраввідділу було відкрито окремий санітарно-освітній музей та закладено музейні філії по селах: імені Наливайка — у с. Засуллі, імені Л.О. Яновської — у с. Таранівщині, імені Д.Я. Самоквасова — у с. Хорошках.

Крім власне музейної роботи, Товариство охорони старовини вело й напружену наукову роботу. Згідно зі звітом Г.Я. Стеллецького, читались лекції у Горошині та Києві. У серпні 1920 р. разом з М.М. Павловим-Сільванським він заснував ще й «Комітета Науки та Культури на Лубнях», до складу якого увійшли «представники усіх національно-культурно-наукових організацій м. Києва і який мав засідання що суботи через тиждень» [НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 3, арк. 187—188]. Тоді ж було засновано й Лубенську філію Українського Наукового Товариства у Києві, яка складалася із трьох секцій. Влаштовані цими секціями навесні 1921 р. тимчасові курси, на думку Г.Я. Стеллецького, стали підвалиною майбутнього Лубенського університету. Тому, «Значене само по собі малює досить яскравими фарбами бучний розвій наукового життя на Лубнях, не дивлячись на тяжкі зовнішні умовини, як от постійні перешкоди що до академічного пайка, або з приводу друку: Ревком побажав був надрукувати доклад Г.Я. Стел-

лецького про Гаркушу, та не знайшов паперу!» [НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 3, арк. 189].

Характеризуючи розкопки на Лубенщині у 1920 та 1921 рр., Г.Я. Стеллецький пише, що вони проводились як силами учнів та слухачів різних курсів, так і «мобілізованими на воскресники мешканцями Лубень, іноді до 300 чоловіка.

За цей термін було розкопано низку курганових могил кам'яної доби (на «Замковій Горі» над Лубнями), скитської (там же та в мгарськ. лісі) й словянської (в Снітині)» [НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 3, арк. 189].

Уже 30 липня 1921 р., перебуваючи у Києві, Г.Я. Стеллецький пише прохання до Археологічної Комісії при УАН про «наукову командіровку за кордон», де зазначає: «Мій науковий фах — археологія. Улюблена галузь на царині останньої — спелеологія. <...> Немає на світі такого старого, з сім'ї історичних, народу, котрий би не мав своїх власних пам'яток підземної старовини. Таким є і нарід український. Та останній є дуже молодий в порівнянні з народами старої культури Сходу» [НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 3, арк. 155—155 зв.]. Коротко охарактеризувавши свої наукові мандрівки по країнах Сходу та Закавказзя, Г.Я. Стеллецький вказує, що їх наслідком стали лекційні курси спелеології та археології України, читані ним у різний час у різних навчальних закладах Москви, Києва та Лубен: «Та археологія України з її спелеологією — дрібниця в порівнянні з основною науковою метою, яку я собі поставив: оглянути й дослідити печери, — штучні й натуральні, особливо доісторичних часів, — усієї земної кулі. <...> Проте, Сходу мною досліджено досить, в той час, як Захід залишається невичерпаним. Між тим, саме на Заході корінці спелеології, головним чином, у Франції. <...> Ось ті мотиви, які змушують мене стати на цей тернистий шлях! <...> На підставі всього вищезазначеного, щиро прохаю молоду Археологічну Комісію України, виходячи з відповідного § власного Статуту, дати мені, яко своєму членові й науковому співробітникові Української Академії Наук, трьохмісячну наукову командіровку за кордон (Франція), з послідуочим звітом.

Мушу додати, що з боку мови перешкод до наукової праці не буде, позаяк володію так мовою французькою, як і есперанто» [НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 3, арк. 156—156 зв.].

У верхньому лівому куті першої сторінки цього документу з НА ІА НАНУ міститься резолюція за підписом ученого секретаря Археологічної Секції В. Козловської: «На засіданні Арх. Секції 15 серпня 1921 р. було постановлено: позаяк сучасним завданням у 1<sup>ш</sup> чергу являється студіювання українських пам'яток старовини, то Секція утрудняється дати закордонну командіровку Г.Я. Стеллецькому» [НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 3, арк. 155].

Не отримавши відрядження ні до Білорусі з Волинню, ні до Франції, Г.Я. Стеллецький натомість у серпні 1921 р. здійснив розвідкову експедицію по Наддніпрянщині, й 18 вересня 1921 р. з Крилова (Новогеоргіївськ) надіслав листа до Археологічного Комітету УАН: «Маю шану повідомити, що археологічна експедиція, виражена для розвідок Укр. Акад. Наук і Київським Археологічним Інститутом у серпні 1921 р., набула важливих наукових результатів...». Далі Г.Я. Стеллецький стисло (7 пунктів) наводить ці результати, серед яких привертає увагу чергова згадка «мамута», якого було «запаковано в 11 скринь й перевезено пароплавом до Кременчука, звідки буде переправлено у свій час до Укр. Академії Наук». Крім цього та п'яти інших відкритих «мамутів», було відкрито 6 городищ (2 неолітичних — у Воронівці (Тепляківське укріплення) та в Андрусівці), 2 запорозьких коша — «Отаманський городок» та «Запорозьська гулянка» (Андрусівка), 4 дюнові стоянки кам'яної доби (м. Коропівка Подорожня, Андрусівка, Пеньківка) й острів «Церковище» на Тясмині — неолітична стоянка для полювання, селище кам'яної доби з печерами в ур. «Вищепаново», під Андрусівкою; розкопано: «могілу під Новогеоргіївським, плиту на полі під с. Таборищем, мамута в Андрусівці, зазначеного острова «Церковище» й могілу з річани Б. Хмельницького під Андрусівкою». Крім цього, «читаються по містах і селах лекції про мамута й кам'яну добу, засновуються й набуваються музеї (Кременчук, Крилів, Чигирин, Олександрія). Селяне лекціями цікавляться дуже й слухають з захопленням. <...> Досліді продовжуються» [НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 3, арк. 224—224 зв.].

Наступний документ у фондах НА ІА НАНУ, написаний рукою Г.Я. Стеллецького, — це звіт про діяльність Української наукової експедиції, датований 8 серпня 1922 р. Названа експедиція була проведена Г.Я. Стеллецьким з 1 вересня й майже до кінця грудня 1921 р. Початково вона організовувалась з обмеженою метою — «за для палеонтологічних розвідок про мамута, який одкрився випадково в с. Андрусівці на Кременчуччині». Однак, уже в Кременчуці ця розвідкова, з обмеженими завданнями, експедиція «набула характеру важливого наукового підприємства, завдяки, з одного боку, широким уповноваженням, наданим їй Крeмгубнарoсвітoю що до організації повітових музеїв та комітетів охорони старовини, а з другого — наряду Опродкомарма про харчове утримання на місцях перебування» [НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 4, арк. 36].

Згідно зі звітом Г.Я. Стеллецького, діяльність експедиції поділяється на три періоди: «Крилівський» (з 1 по 28 вересня 1921 р.), «Чигиринський з Кам'янським» (жовтень-листопад 1921 р.), «Суботівський з Холодним Яром» (грудень 1921 р.). Під час першого з них у Крилові

було влаштовано музей під назвою «Крилівський музей старовини й мистецтва», знайдено 7 «мамутів» в околицях, зразки кісток взято до музею, розшукано цілого кістяка «мамута» з Варвариної балки під Криловим, виритого під час будівництва залізничної гілки у 1916 р. Кістки описано й у 11 скринях, вагою 72 пуди, відправлено Дніпром до Кременчука, а звідти до Києва, до музею УАН. Також відкрито 6 городищ (з них 3 неолітичних), 6 дюнових стоянок кам'яної доби, кілька неолітичних печер, селищ та ловецьких стоянок на островах р. Тясмина, констатовано 3 запорозьких коша, за допомогою «комтруда» розкопано «могілу» над Криловим та неолітичну стоянку на острові р. Тясмина під Андрусівкою. Про результати досліджень поінформоване місцеве громадянство у формі прилюдних лекцій у Крилові та с. Андрусівці.

Під час другого періоду експедиції спочатку, у жовтні, досліджувався Чигирин з околицями, а у листопаді — Кам'янка з околицями. Засновано «Чигиринський історичний музей імені Богдана Хмельницького», з комітетом з трьох осіб на чолі. При музеї закладено «Наукове товариство охорони пам'яток старовини й мистецтва», почесними членами якого обрано Г.Я. Стеллецького та священника О. Єримовича. До музею Г.Я. Стеллецьким доставлено з Бужина чумацький маж, палеонтологічними розвідками виявлено 5 «мамутів», археологічними — 3 неолітичних стоянки та 3 неолітичних городища. У Чигирині розкопано місце палаців Б. Хмельницького та митрополита Й. Нелюбовича-Тукальського, а також підземний хід з палацу Б. Хмельницького. Під Чигирином розкопано пошкоджену «скарбощукателями» могилу енеолітичної доби. У Кам'янці описано склад книжок з бібліотек околишніх відомих панських родин, в с. Боровиці досліджено місце табору, у зв'язку з чим прочитано місцевим селянам 2 прилюдні лекції, та по одній в Чигирині й Кам'янці, з демонстрацією знахідок.

Суботівський період експедиції, що припав на безсніжний грудень, на думку Г.Я. Стеллецького, «дав найблисучійшій науковій наслідки». У с. Суботіві знайдено 2 «мамутів» (одного з них — у «Білому Яру» на гл. 1,5 аршина від поверхні), розкопано підземний хід поруч історичної кам'яної баби, досліджено маєток Б. Хмельницького, констатовано місце Шевченкового «Великого Льоху», ретельно обстежено «домовину України» — кам'яну церкву св. Іллі: «В середині оббито стіну, на якій прибито мідяну табличку, що там, мовляв, поховано тіло Хмельницького. Оказалась звичайнісінька спекуляція великим іменням; саму табличку взято до музею». Г.Я. Стеллецький вважав найголовнішим відкриттям цієї експедиції виявлення залишків загубленого «останку» Богданового: «На цвинтарі, перед ол-

тарем Богданової церкви, стоїть два хрести, різаних з каміню і змальованих Тарасом. Під більшим з них, датованим 1799 р., розкопками відкрито в круглій ямі рештку спалених кістей Богданових! Частина їх взята для демонстрації й доказу» [НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 4, арк. 36—40].

Г.Я. Стеллецький констатував також цілковиту недослідженість Холодного Яру, де ним обстежено городище з двома лініями валів, яке, на його думку, належало до кам'яної доби, але використовувалось і в скіфський час як багата грецька колонія, а за часів Юстиніана — як візантійська факторія, куди підпливали великі кораблі, «остов одного такого корабля й зараз видно в намулі озера». Великі й складні «майдани» оглянуто під сс. Косаркою та Грушівкою, а у с. Медведівці констатовано «типову неолітичну печеру».

Закінчуючи звіт, Г.Я. Стеллецький скромно відзначав: «По своєму діапазону й науковим наслідкам зазначена експедиція по Україні — перша після експедиції Гільденштедта 1774 р.». Про її результати він зробив доповідь у січні 1922 р. у «Науковому Комітеті» в Харкові, 11 березня 1922 р. опублікував у одній з харківських газет замітку під назвою «Тарас Шевченко про Богданову могилу», а з квітня 1922 р. переніс діяльність експедиції (в одній своїй особі) на Лубенщину, де «по мандату виконкома та освіти прочитано лекції по всіх волостях, переведено силами селян чи мало розкопок і відкрито багато слідів кам'яної доби та останки мамутів в сс: Гонцях (нові), Тарадінцях, Мгарі, Снітині, Литвяках, а всього на Україні 54 мамута» [НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 4, арк. 40-41].

Деякі підсумки цієї «Української наукової експедиції», на нашу думку, підбиває лист за підписом голови ВУАК академіка О. Новицького, надісланий 21 травня 1925 р. до Центрального Пролетарського Музею Лубенщини, у якому зазначено: «ВУАК просить Музей подати більш повні інформації за розкопи, переведені в останні роки Луб. Наук. Т-вом та Музеєм, бо ті відомости, що їх було подано в свій час до Кабінету Ант. та Етн. — ВУАН, далеко не задовольняють. На підставі відомостів за розкопи попередніх років ВУАК вважає за необхідне попередити, що подібні розкопи навряд чи можна санкціонувати надалі.

Разом із тим ВУАК просить поінформувати про стан археологічних дослідів у цьому році /що намічено до вивчення, хто має переводити розшуки, де саме і т.п./ і подати списки осіб, кому можна доручити ті досліді.

Насамкінець, ВУАК просить подати адресу Г. Стеллецького, що переводив розкопи в Лубнях і звіту не надіслав. За відомостями ВУАК-а гр. Стеллецький перебуває в Москві» [НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 24, арк. 94—94 зв.].

Дійсно, з кінця 1923 р. Г.Я. Стеллецький знаходився вже у Москві, куди він виїхав «з метою закінчення давно розпочатих наукових праць» [ЛКМ, № 2424/1, арк. 2]. До Москви Г.Я. Стеллецький поїхав уже з другою дружиною — М.М. Ісаєвич, з якою він їздив у описану вище експедицію, про що вона згадує у листі до В. Буніної [ЛКМ, № 2424/1, арк. 3]. За спогадами його доньки (від першого шлюбу) художниці Л.Г. Григор'євої, з Г.В. Супруненко вони «розійшлися по-інтелігентному, неофіційно» [Ванцак, Супруненко 1995, с. 80].

Другий московський період життя Г.Я. Стеллецького є широковідомим, однак найменш висвітленими його епізодами є дві пошукові експедиції на Україну — у 1934 та 1939 рр. Перша з них була пов'язана з пошуками срібних копалень гетьмана Мазепи, друга — від Літературного музею — називалась «Слідами Ігоря Сіверського». За свідченням М.М. Ісаєвич — учасниці названої експедиції, «В 1939 г. он совершил экспедицию от Лит. музея «По следам похода князя Игоря Северского против половцев». В отчете по экспедиции он отстаивал мысль, что цель похода Игоря была патриотическая, стремление объединить родную землю» [ЛКМ, № 2424/1, арк. 2]. Крім того, у листі до В. Буніної, вона писала: «Монография «По следам Игоря Северского», в числе других рукописей хранится в Гослитарх. Если хотите, я Вам пришлю 4 тетради об этой экспедиции, но он писал карандашом, с многими перечеркиваниями и поправками. Архивистов не смущают никакие неудобочитаемые рукописи. Если у Ваших сотрудников будет желание и терпение разобрать эти тетради, то кое что интересное можно в них найти. Я тоже писала заметки об этой экспедиции, но чисто бытовые, т.к. на мне лежал гл. обр. быт. Есть и карта к этому вопросу» [ЛКМ, № 2424/1, с. 9]. Доля цих паперів невідома, можливо, вони були надіслані до Лубенського музею у 1951 р., а, можливо, потрапили до Російського державного архіву літератури та мистецтва (РГАЛИ) у ф. 823. Очевидно, зацікавлення Г.Я. Стеллецького цією темою, спроби перекладу «Слова о полку Ігоревім» сучасною російською мовою були пов'язані з його близькими родинними стосунками з В.І. Стеллецьким — відомим фахівцем у цій галузі та перекладачем «Слова». М.М. Ісаєвич згадує у листі такий цікавий факт: «И.Я. пробовал переводить Слово о полку Игореве. Владея стихом, я ему помогала. Нас поразило место «растекашася мыслию по древу». <...> И.Я. стал рыться в архивах и выискал, что на древнем славянском языке белка называлась «мышь». Теперь стало понятно: белкой разбежался по дереву. Потом мы обратили внимание на выражение «под трубами повиты». <...> Вспомнилось, что по украински «повити» значит родить. <...> гораздо естественнее в переводе сказать «Под трубами рождены», чем «Под трубами пеленаты». И.Я. заявил эти два соображения в о-ве изучения Слова о

полку Игореве. Приняли к сведению с большим интересом. <...> Недавно вышел в свет перевод Сл. о пол. Иг. племянника И.Я. Влад. Ив. Стеллецького. Он использовал эти данные в своем переводе» [ЛКМ, № 2424/1, арк. 9—10].

Наведені документи з фондів НА ІА НАНУ та ЛКМ, у сукупності з вже опублікованими документами з Лубенського міського державного архіву, Черкаського краєзнавчого музею та Державного архіву Черкаської обл., дозволяють скласти певне уявлення про внесок Г.Я. Стеллецького у дослідження археологічних пам'яток України. Перше, що кидається в очі — це його настійливе намагання зробити якесь величезне відкриття й повідомити про нього якомога більшої кількості оточуючих, у першу чергу — людям абсолютно не підготовленим до сприйняття і правильного розуміння мети і завдань археологічних досліджень. Особливо показовим у цьому сенсі є приклад «з'ясування історичної тайни Богдана», результати якого сам Г.Я. Стеллецький вважав чи не найвищим своїм досягненням в археології України, і який було детально проаналізовано у публікаціях Н. Кукси [Кукса, 2001; 2002а; 2002б; 2002в]. Використовуючи скарбошукальський ентузіазм простих мешканців Лубен, Г.Я. Стеллецький, мабуть, уперше у вітчизняній археологічній практиці використав комуністичні «воскресники» для проведення досліджень. Однак, одночасне використання до 300 робітників, засліплених бажанням знайти скарби Я. Вишневецького, неминуче перетворювало ці розкопки (при одному керівникові) у неконтрольоване розривання міського валу без будь-якої фіксації. Напіваматорський характер досліджень Г.Я. Стеллецького, відсутність звітної документації, поверховість багатьох висновків, очевидно, слід пов'язувати як з «післядипломністю» його археологічної освіти, так із особливостями його своерідної натури (чого варті хоча б зйомки в епізодичній ролі у фільмі Юлія Райзмана «Поезд идет на восток» («Мосфільм», 1947 р.), майже за рік до смерті) [ЛКМ, № 2424/1, арк. 5]. Разом з тим, завдяки його непосидючому та авантюрному характеру, Г.Я. Стеллецький зміг багато зробити на ниві охорони вітчизняної культурної спадщини у складних умовах громадянської війни.

Амосов А.А. Слово о великом искоме / А.А. Амосов // Стеллецький И.Я. Мертвые книги в московском тайнике. — М., 1993. — С. 243—268.

Белуосова Т. От составителя / Т. Белуосова // Стеллецький И.Я. Мертвые книги в московском тайнике. — М., 1993. — С. 3—16.

Беляев Л.А. А.В. Арциховский и первые программы археологического изучения средневековой Москвы / Л.А. Беляев // Новгородские археологические чтения — 3. Материалы Международной конференции «Археология средневекового города. К 75-летию археологического изучения Новгорода». — Великий Новгород, 2011. — С. 46—57.

Ванцак Б. Подвижники українського музейництва: (Григорій Кир'яков, Федір Камінський, Кате-

рина Скаржинська, Гнат Стеллецький) / Б. Ванцак, О. Супруненко. — Полтава, 1995. — 135 с.

Ванцак Б.С. И.Я. Стеллецький: археолог, историк, романтик / Б.С. Ванцак // Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины: Второй обл. науч.-практ. семинар. — Полтава, 1989. — С. 106—108.

Гени и злодеи. Игнатий Стеллецький: [Эл. ресурс]. Точка доступа: <http://www.ruarchive.com/archives/6445>

Игнатий Стеллецький. Док. фильм: [Эл. ресурс]. Точка доступа: <http://www.1tv.ru/documentary/fi4942/sn43>

Кукса Н.В. Наукові досліді Гната Яковича Стеллецького по «з'ясуванню історичної тайни Богдана» в Суботіві (20-ті рр. ХХ ст.) / Н.В. Кукса // Археологічний літопис Лівобережної України. — Полтава, 2002а. — №1. — С. 156—159.

Кукса Н. «Наукові» досліді Гната Яковича Стеллецького по «з'ясуванню історичної тайни Богдана» в Суботіві (20-ті рр. ХХ ст.) / Н. Кукса // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — К., 2002б. — Вип. 11. — С. 10—17.

Кукса Н. Історичні поховання XVII—XVIII ст. в Суботіві / Н. Кукса // Біографічна некрополістика в контексті сучасної історичної науки (джерела та результати досліджень. — Т. 9. — К., 2002в. — С. 227—241.

Кукса Н. Церква святого пророка Іллі в Суботіві: до питання дослідження і реставрації / Н. Кукса // Археологічний літопис Лівобережної України. — Полтава, 2001. — № 2. — С. 134—136.

Лубенський краєзнавчий музей (далі — ЛКМ) № 2424/1, 12 арк. Лист М. Ісаєвич до В. Буніної, 20.03.1951 р.

ЛКМ, № 2424/1, 2 арк. Curriculum vitae. Гнат Яковлевич Стеллецький. Автобіографія. 21.11.1923. Копія.

ЛКМ, № 2424/1, 5 арк. Кем был И.Я. Стеллецький: доклад.

НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 3.

НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 4

НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 24

Пересветов Р.Т. Тайны выцветших строк / Р.Т. Пересветов. — М., 1970. — 287 с.

Проклятые сокровища рода Вишневецких.: [Эл. ресурс]. Точка доступа: <http://metall-detector.com/proklyatyie-sokrovishha-roda-vishnevskix.html>

Сидоренко О.В. Невідомий план поховання Богдана Хмельницького / О.В. Сидоренко, А.О. Супруненко // Археологічний літопис Лівобережної України. — Полтава, 2001. — № 2. — С. 179.

Стеллецький, Игнат Яковлевич: [Эл. ресурс] Точка доступа: [http://ru.wikipedia.org/wiki/Стеллецький\\_Игнатий\\_Яковлевич](http://ru.wikipedia.org/wiki/Стеллецький_Игнатий_Яковлевич)

Стеллецький Игнатий Яковлевич (1878—1949) — историк, археолог, спелеолог. Краткий обзор архивного фонда РГАЛИ: [Эл. ресурс]. Точка доступа: <http://libinfo.org/index/index.php?id=114977>

Стеллецький И.Я. Мертвые книги в московском тайнике / И.Я. Стеллецький. — М., 1993. — 272 с.

Стеллецький И.Я. Поиски библиотеки Ивана Грозного / И.Я. Стеллецький. — М., 1999. — 400 с.

Супруненко О.Б. Археологія в діяльності першого приватного музею України (Лубенський музей К.М. Скаржинської). — К. — Полтава, 2000. — 392 с.

Тайники и рудники : [Эл. ресурс]. Точка доступа: <http://www.metallsearch.ru/nenkladi/56.htm>

А. В. Колыбенко

## УКРАИНСКОЕ НАСЛЕДИЕ ИГНАТА СТЕЛЛЕЦКОГО

Археолог, спелеолог и музеевед И.Я. Стеллецький сорок лет посвятил поискам библиотеки Ивана Грозного. В статье рассматривается его деятельность на территории Украины в 1918—1923 гг. В этот период И.Я. Стеллецький находился в Киеве и Лубнах. В Лубнах он основал краеведческий музей, существующий до сих пор, а также создал ряд научных обществ. Под эгидой этих обществ в тяжелых условиях Гражданской войны он проводил археологические экспедиции на территории Украины, практически не оставив отчетной документации и сделав ряд поверхностных выводов.

O. Kolybenko

## UKRAINIAN HERITAGE OF HNAT STRELLECKY

The archeologist, cave explorer and specialist in museum management H.Y. Stelletsy has been devoted to researches of Ivan Grozny library for forty years. The article considers his activity on the territory of Ukraine in 1918—1923. During this period, Stelletsy resided in Kyiv and Lubny. In Lubny he founded local museum, that exists up to nowadays, and created a number of scientific societies.